

Бароковий слід у творчості Євгена Гребінки

У статті досліджується бароковий фактор впливу на творчість Є.Гребінки. Вплив виявляється в різножанрових структурах текстів романтичного літератора.

Ключові слова: бароко, романтизм, традиція, сюжет.

В статье исследуется фактор барочного влияния на творчество Е.Гребенки. Влияние проявляется в разножанровых структурах текстов литератора романтического стиля.

Ключевые слова: барокко, романтизм, традиция, сюжет.

In the article it is investigated baroque factor of influence on G.Grebinka's creation. The influence is come out in many-genre texts structures of the romantic literary man.

Key words: baroque, romantizm, tradition, plot.

Український романтизм створив власну модель художнього світобачення шляхом поєднання європейської романтичної естетики з національними бароковими та класицистичними традиціями. У вітчизняному літературознавстві вже давно сформувалася практика визначення ознак типологічної близькості між стилем бароко та романтизмом, які у схематичній теорії культурно-історичних епох Д.Чижевського знаходяться по один бік протилежних полюсів. Критикована окремими науковцями [1] за надмірну, на їх думку, спрощеність схема задає вектор пошуку барокових рис у творчості представників романтизму. Приклад подібних зіставлень подають, зокрема, Л.Ушкалов [11] та П.Михед [9]. Однак творчість класицистичного байкаря, романтичного поета й прозаїка Є.Гребінки ще не аналізувалася під кутом названої проблеми.

30–40-ві рр. XIX ст., віддані Є.Гребінкою літературній діяльності, вписуються в часові межі перехідного періоду між старою та новою літературною добою, що авторами восьмитомної історії української літератури визначаються з другої половини XVIII до 30-х рр. XIX ст. Характерною ознакою української літератури того часу, що розвивалася чи то в умовах провінційної України, чи в столиці російської імперії, було нашарування кількох стилів, які в різний спосіб накладалися на бароковий стиль.

Двохсотрічне барокове панування в Україні мало для цього вагомий підстави, про які арх. Ігор (Ісиченко) зазначив: "Збереження продуктивності стилю бароко аж до кінця XVIII ст. в Україні мотивувалося щонайменше двома істотними чинниками. По-перше, штучним гальмуванням літературного процесу внаслідок дискримінаційної політики імперської влади. По-друге, ототожненням у масовій свідомості бароко з національною традицією... і прагненням протиставити цей нібито автохтонний стиль ідеологічно чужому стилеві імперської культури" [4, с. 30]. Особливості колоніального становища України сформували в суспільстві альтернативне до офіційного літературне комунікативне середовище. Сфера повсякденного побуту давніх шляхетських, старшинських і священицьких династій, будучи вкоріненою у традиційній народній звичаєвості, набула рис стабілізатора барокових рис. Для низки українських письменників, що працювали на ниві української літератури в Петербурзі, знана з дитинства українська барокова культура посилилася другою хвилею "адаптації й засвоєння української барокової традиції російською культурою" [9, с. 137], що припадає на добу романтизму.

Байки Є.Гребінки увійшли до національного компендіуму найкращих творів цього жанру. Біограф М.Михайлов дослідив, що байки тринадцятирічного ніжинського ліцеїста "Миша" та "Вишня" були написані українською мовою [2, с. 507]. В цьому можна вбачати прикметний знак бароковості, адже звичний поділ літератури на високі та низькі жанри бароковими поетиками відніс байку до низького жанру і, як наслідок, був маркований Є.Гребінкою українською мовою. Традицію барокового байкопису розпочав Антоній Радивилівський шляхом включення байок до текстів проповідей. Один із його сюжетів "Про Дерева та Сокиру" використано Є.Гребінкою в байці "Гай да Сокири". Мораль байки Антонія Радивилівського – "человѣкъ всего зла на сем свѣтѣ ест себѣ причиноу" [5, с. 349], є головним елементом твору, що охоплює оповідь кільцем і змістовно пов'язує з біблійними настановами. Є.Гребінка освоює сюжет поетичним шляхом, емоційною народною лексикою, а монолог Дуба фактично є вираженням авторської настанови: "Не бійтесь! – він гукнув. – Того і я жахався, / Як з топоріщами сі навісні прийдуть, / Аж дерев'яний рід заліза одцурався! / Без дерева вони самі нас да не втнуть" [3, с. 149]. Моральне напучування Є.Гребінка виносить за межі текстового оформлення, бо раціоналістична філософія класицизму, що до неї тут схиляється автор, органічно випливає "з розумного слідування приписам моральності та добродетельності" [6, с. 50] і не потребує додаткових пояснень. У згаданій байці нотки барокового моралізаторства поєднуються Є.Гребінкою з чітко вираженим класицистичним стилем.

Традиція травестійно-бурлескного пародіювання, сформована мандрівними дяками, безперечно, мала вплив на стратегію перекладу Є.Гребінкою Пушкінської "Полтави". Переклад справді втратив тон величного звучання через грубуватий бурлеск, який прямо від мандрівних дяків, а, може, опосередкувавшись "Енеїдою" І.Котляревського, виявився в перекладеній поемі "Полтава". Зниження при перекладі високого стилю першоджерела певною мірою узгоджується з духом критицизму, яким пройнята традиція низового бароко. У фіналі Полтавської битви трагізм ситуації дисонує з удаваними веселощами оповідача: "Настала гарная година: / П'ятами шведчин наживав, / Москаль утришия погнав; / Дала до лясу німців сила, / За ними конница піра, / Шаткує, навздогінці коле. / Від крові червоніє поле, / А мертвих скрізь лежить гора" [3, с. 284]. Барокове шкільництво використовувало пародіювання як практичний засіб вивчення риторики. Одержавши інший освітній досвід, Є.Гребінка все-таки знав засоби пародіювання, чим свідомо чи підсвідомо відділяв "своє", українське, від "чужого". Припущення про таку настанову вступає в позірне протиріччя з численними сервільними висловами письменника про віковичну єдність російського та українського народів. Цю колізію можна пояснити особливістю світогляду української еліти, до якої належав і Є.Гребінка, коли нею плекалася "ідеологія загальнодержавного (російського – Л. Л.) патріотизму, поєднаного з усвідомленням власної етноконфесійної тотожності" [4, с. 30].

Засадничою основою романтичного світогляду є міфотворчість, базована на історичному минулому. Козацькі повстання з кінця XVI ст. й особливо глибоко пережиті в народній свідомості Хмельниччина та Руїна стали плідним ґрунтом для романтиків. Є.Гребінка написав про ті часи низку поетичних і прозових творів. Серез них легенди "Ніжин-озеро", "Гетьман Свирговський", поема "Богдан", повість "Ніжинський полковник Золотаренко", роман "Чайковський" та ін.

За джерело багатьох його історичних творів послужила "Історія Русів", на яку багато разів посилається автор. Про барокову стилістику "Історії Русів" стверджували Л.Ушкалов та В.Шевчук. Є припущення про те, що Є.Гребінка був знайомий із козацькими літописами, які поширювалися в рукописах. Так, наприклад, конфлікт Хмельницький-Барабаш, перемога в якому надає виступу Хмельницького загальнонаціонального виміру, згадується не лише в "Історії Русів" чи думі "Про Хмельницького і Барабаша", але й у літописах Григорія Граб'янки й Самійла Величка. По-перше, дуже ймовірно, що в родині Чайковських, з якої походила мати письменника, знали ці козацькі літописи, але на них Гребінка не міг офіційно посилатися. По-друге, козацькі літописи вивчав Т.Шевченко, з яким у Є.Гребінки були приятельські стосунки. Епізод вбивства козаками в Дніпрі гетьмана Івана Барабаша, що є одним із ключових у поемі "Богдан", описаний у більшості козацьких літописів: у Граб'янки – Барабаша, сплячого, заколов списом полковник Филон Джеджелій, у Величка – убили козаки й кинули в Дніпро, в "Історії Русів" – він сам утопився в Дніпрі. Подією епізод із Барабашем найближчий до Величковаго літопису і, можливо, використаний Є.Гребінкою.

З панегіриків, мораліте та козацьких літописів, що підтримували сарматський міф про походження козацтва, ведеться традиція інтерпретації образу Богдана Хмельницького як нового Мойсея, покликаного вивести український народ із рабства. Провідна роль еліти в організації суспільного життя виявляється в інтерпретації бароковими авторами появи гетьмана як факту Божої милості. Мораліте "Милость Божія" пророка Мойсея і гетьмана Богдана Хмельницького ставить як рівних за значенням в історії осіб, дарованих Богом двом народам. "... владико, / Іже древле з Мойсеєм милость сотворивий, / І тім ізраїльськеє плем'я свободивий / От роботи Єгипта, провед по пустині / Столпом сугубим: ти сам, ти тожде і нині / І Богдану моєму яви неізмірну / Благодать твою! [8, с. 313].

Романтичне розуміння Є.Гребінкою визначної ролі народу в суспільному прогресі наділяє самого гетьмана роздумами про його власну грішну натуру, що не він для народу, а народ для нього є Божою милістю. "О Господи! За что такая милость? / Я не безгрешен, это знает совесть. / За мною есть неправедные думы / И, может быть, неправые дела... / Но если глас народа – Божий голос, / И если ты послал меня народу, / И если я Украине Богом дан, / И ты, Отец, ничтожного меня / Орудием избрал великой воли, / То не оставь меня твоим покровом" [2, с. 235]. В барокових літописах боротьба козацтва за свої станові привілеї набуває офіційного пояснення як боротьба "за віру православну". Є.Гребінка у поемі "Богдан" показує козацтво не елітою, а осердям широкого народного руху, представленого, крім козака, косарем, писарем, бандуристом, особами з натовпу тощо. Потужна сила народу в уяві романтика дорівнюється Божій волі.

Релігійні уподобання Є.Гребінки виявлялися в тому, що православна віра стала для нього атрибутом українського національного духу, а уніати й католики – втіленням усесвітнього зла. Образ ворога-уніата своїм ідейним наповненням тяжіє до часів міжконфесійної полеміки, яка кількома етапами проходить через усе українське бароко. У легенді "Ніжин-озеро" унікальність ситуації виявляється в потопленні церкви після її переходу до уніатів. Втіленням зла гігантських масштабів постає католицький монах Францишек із повісті "Ніжинський полковник Золотаренко", для якого організація вбивства полковника Івана Золотаренка є помстою за його зруйновану любов до сестри полковника.

Свого часу Д.Чижевський зробив вдалу спробу "дати образ бароко як синтетичної духовної течії, як спроби синтезу культури середньовіччя ("ґотики") та Ренесансу" [12, с. 333–334]. В українському романтизмі ґотика виявилася як бароковий формант. Наскрізний бароковий мотив *vanitas* вказує на ілюзорність та скороминущість земного життя людини, що, зокрема, виявляється у "Віршах на жалісний

погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного" Касіяна Саковича: "... На смерть немає ліків – все одходить Богу / Мов тінь і цвіт, сон, трави – всі зів'януть мають / Як народились голі, голі умирають" [10, с. 608]; "Хай би знали, що світу і честь, царська слава, / І багатства минають, як тінь, сон і пара" [10, с. 610]. Барокове розуміння ілюзорності матеріального світу передається тінями, спрямовуючи тим самим пошуки вічного в духовну сферу. Образи тіней переосмислені Є.Гребінкою в поемі "Богдан" у дусі романтичної естетики. Тіні Павлюка, Острияниці, Наливайка, Тінь молоді дівчини, Голос з-під каменя виконують функцію акумулятора історичних крив, завданих українському народові, тим самим акцентуючи на мотивуванні початку війни не через приватні образи, завдані Богданові Хмельницькому, а через кривди народу. В.Мацапура говорить про їхню роль "художнього попередження... про невідворотність появи збавителя, яким представлений у поемі Богдан Хмельницький" [7, с. 318].

Романтична містика має своїм підложжям сильне внутрішнє життя барокової людини. Пантеїстичне ототожнення Бога і душі, притаманне містикам, виявляється в пейзажі напередодні похорону гетьмана Золотаренка в однойменній повісті. "Вечерняя шла в церкви. Осеннее небо было черно, как могила. И вдруг, на его темном грунте встал огненный столб, свирепое пламя лилось в воздухе, веяло с ветром, кружилось с вихрями, далеко озаряя окрестность. С ужасом увидели жители Корсуня, что горит церковь, в которой стоял гроб полковника" [2, с. 345]. Трагізм загибелі героя виявляється через характерний містичний пейзаж, що надає особливої чуттєвості зображеній ситуації.

Отже, наші спостереження дають підстави засвідчити різнобічний вплив барокової традиції на творчість Є.Гребінки. Контрасти високого й низького, особливий інтерес до історії, міфологізм як засіб типізації, ірраціональне пізнання дійсності, що притаманні романтичній естетиці, дозволили письменникові значною мірою залучити бароковий художній досвід, збережений як в українській, так і російській літературі першої половини ХІХ ст.

Література

1. Грабович Г. До історії української літератури // До історії української літератури / Г. Грабович. – К. : Критика, 2003. – С. 399–496.
2. Гребінка Є. Твори : в трьох томах / Є. П. Гребінка. – К. : Наук. думка, 1980–1981.
Т. 3 : Повісті. Оповідання. Нариси. Статті. Рецензії. Листи. – 1981. – 703 с.
3. Гулак-Артемівський П. Поетичні твори. Гребінка Є. Поетичні твори, повісті та оповідання / П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка. – К. : Наук. думка, 1984. – 607 с.
4. Ісиченко Ігор. Бароко – мистецький стиль і літературна доба / Архієпископ Ігор Ісиченко // Дивослово. – 2010. – № 10. – С. 27–34.
5. Кречотень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського / В. І. Кречотень. – К. : Наук. думка, 1983. – 408 с.
6. Лімборський І. Класицизм в українській літературі // Дивослово / І. Лімборський. – 2011. – № 1. – С. 43–51.
7. Мацапура В. І. Евгений Гребенка / В. И. Мацапура // Мацапура В. И. Украина в русской литературе первой половины XIX века. – Харьков-Полтава, 2001. – С. 313–335.
8. Милость Божія // Українська література ХVІІІ ст. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 306–324.
9. Михед П. Українське літературне бароко та російська література ХVІІ–ХІХ століть / П. Михед // Українське бароко : в 2 т. ; кер. проекту Д. Наливайко. – Х. : Акта, 2004.
Т. 2 – 2004. – С. 123–158.
10. Сакович К. Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного / К. Сакович // Сакович К. Слово многоцінне : в 4 кн. – К. : Аконті, 2006. – Кн. 3. – С. 603–625.
11. Ушкалов Л. Барокові джерела нового українського письменства / Л. Ушкалов // Ушкалов Л. Есеї про українське бароко. – К. : Факт – Наш час, 2006. – С. 162–212.
Чижевський Д. Українське літературне бароко : Вибрані праці з давньої літератури / Дмитро Чижевський. – К. : Обереги, 2003. – 576 с.